

CASTELLÓ TÁRREGA: DEL LIBERALISME DEMOCRÀTIC A L'ACCEPTACIÓ DE LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

CASTELLÓ TÁRREGA: FROM DEMOCRATIC LIBERALISM TO THE ACCEPTANCE OF THE DICTATORSHIP OF PRIMO DE RIVERA

JOSÉ LUIS GIMÉNEZ JULIÀ
IES Llombai de Borriana

RESUMEN

Mitjançant la biografia de Castelló Tárrega, director del diari *Heraldo de Castellón*, s'intenta comprendre l'evolució del liberalisme democràtic a la comarca de La Plana. La seua activitat política comença dins el republicanisme, per evolucionar cap a l'acceptació de la política dinàstica, amb la seua vinculació al lideratge de José Canalejas. A la seua vida política s'observen les virtuts del sistema de la Restauració, i els seus límits. Queda demostrada la capacitat de cooptar les elits que podrien haver-se enfrontat al sistema. Al temps, s'anul·laven les seues potencialitats democràtiques. Fins el punt que s'acceptarà la Dictadura de Primo de Rivera.

Palabras clave: Liberalisme democràtic. Carlisme. Unió Patriòtica.

ABSTRACT

By means of the biography of Castelló Tárrega, director of the newspaper *Heraldo de Castellón*, the current study attempts to understand the evolution of democratic liberalism in Castellon Province. Castelló Tárrega's political attitude begins in republicanism, but later evolves to the acceptance of dynastic politics, exemplified by his acceptance of José Canalejas' leadership. In his political life we can observe both the virtues of the Restoration, and its limits. His political trajectory demonstrates both the capacity to co-opt the elites, but also the erosion of democratic potentialities to the point of accepting the dictatorship of Primo de Rivera.

Keywords: Democratic Liberalism. Carlism. Patriotic Union.

INTRODUCCIÓ

Castelló Tárrega (1866-1938) és conegut en ser el director de l'*Heraldo de Castellón*, diari liberal demòcrata, un dels tres de referència de la capital provincial, amb el conservador *La Provincia* -reconvertit en *La Provincia Nueva* el 1916- i el republicà *El Clamor*, el primer terç del segle XX. I per ser Governador Civil de la província els darrers moments de la monarquia. Per les seues relacions, i la visió que tants anys de periodisme li donarien, mereixeria com a mínim un treball d'investigació. Sempre tenint cura com els seus escrits estan destinats a un diari de partit, amb la finalitat principal d'animar els partidaris, i de coordinar els dels pobles. Incidint en allò que els beneficiava, i oblidant allò que els perjudicava.

Era un perfecte home d'ordre de l'època. L'element habitual del *cursus honorum* cap a una triomfant carrera política a l'Espanya del moment eren els estudis de Dret, els quals implicaven, si més no en teoria, el coneixement del funcionament de l'administració i de l'ordre jurídic vigent; la vinculació amb el

poder econòmic i les institucions polítiques locals; possessió de dots personals que faciliten el pacte, com poden ser la facilitat de paraula, capacitat de lligar relacions i fer amics; es treballava a la premsa local, o es creava un periòdic propi; es cercaven relacions personals amb alguna figura de la política nacional, camí que facilitava l'èxit¹. El nostre protagonista el representa a la perfecció, començant pel seu La Vall d'Uixó natal, només que els estudis inicials serien de Magisteri.

Una trajectòria vital tan extensa no pot ser tractada a fons en un article. De tal manera que ens centrarem en la seua actitud davant la Dictadura de Primo de Rivera i els anys immediatament anteriors. Això ens permet d'explicar els motius que portaren a un liberal demòcrata a acceptar el Directori. Per tal d'entendre'ls, començarem amb una breu introducció a la seua vida política, època en la qual hauria de consolidar internament els valors que el guiarien al llarg de la seua carrera, a partir d'una relació de tipus clientelar amb José Canalejas Méndez, fins que dedica la seua vida a l'*Heraldo*; així com el significat del liberalisme democràtic durant la crisi de la Restauració.

1 El llistat d'allò necessari per triomfar en la política restauracionista, l'hem reelaborat a partir de la bibliografia general. La darrera síntesi és la de Ramón VILLARES i Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, t. 7 de Josep FONTANA i Ramón VILLARES (eds.), *Historia de España*, Crítica-Marcial Pons, Barcelona, 2009. S'hi trobarà una bibliografia actualitzada de caire general.

LA CREACIÓ DEL NUCLI CANALEJISTA A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Don José Canalejas Méndez es el tipo acabado de los grandes hombres. Eminente jurisconsulto, liberal de condiciones democráticas; honrado como pocos políticos; activo como nadie y patriota hasta el sacrificio, apenas tiene alguna nota en su caballerosa y política historia pública que pueda señalarse con el lápiz rojo de la duda (...).

*Las altas dotes de sabio profundísimo, ordenador discreto y gobernante prudentísimo que adornan su carácter con más brillantez que la aureola del martirio pudiera haber adornado el rostro de los antiguos y sacrificados mártires de la ciencia y de la libertad (...). La justicia se felicita en sus manos; la política se eleva a otra categoría más sublime que la viciada y descarnada de éstos y otros tiempos (...).*²

Canalejas³ representà, en el Partit Liberal, l'intent de renovació política del règim de la Restauració, que hauria pogut orientar-lo vers una monarquia burgesa i democràtica, oberta a l'esquerra liberal i progressiva. Per la qual cosa necessitava d'obrir-se a sectors populars i obrers, per tal d'integrar-los en el sistema i aconseguir suport popular més enllà de les xarxes caciquils. Això l'obligava, en el terreny social, a reconèixer la necessitat de negociar amb els representants del moviment obrer i d'elaborar diverses lleis de protecció social, la qual cosa farà en ser President del Consell de ministres tot i adoptar enèrgiques accions repressives durant les vagues del 1910 i 1912.

En els inicis del segle XX, Canalejas aconseguirà, gràcies als serveis prestats dins l'oposició liberal al govern conservador, de col·locar candidats afins a les eleccions de 1901; així es pot observar a la correspondència entre el Governador Civil de Castelló entre març i maig d'eixe any⁴. La mobilització *canalejista*, que provava de crear un grup

2 J. CASTELLÓ TÁRREGA, "José Canalejas Méndez", *El Anticossiero*, 15-VI-1890.

3 El millor estudi, creiem, Salvador FORNER MUÑOZ, *Canalejas y el Partido Liberal Democrático (1900-1910)*. Cátedra-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid, 1993; el mateix autor l'ha ampliada, amb un enfocament més divulgatiu, en *José Canalejas: un liberal reformista*, Gota a Gota, Madrid, 2014. Estudis parcials, recents: Alfonso GARCÍA-MONCÓ, i José Manuel DEL VALLE, *José Canalejas y Méndez. Presidente del Gobierno de España, 1910-1912. "La cuestión social"*. Cinca, Madrid, 2011; VV.AA., *Congreso José Canalejas e a sua época*. Xunta de Galicia, Santiago, 2005.

4 Arxiu Natalio Rivas, Canalejas a Jerónimo Montilla, leg. 11/8887. Citat per Salvador FORNER MUÑOZ, *Canalejas*, pp.106-107.

propi no condicionat pels favors governamentals, es centrà en districtes on, per l'existència de cacicats amb fortes arrels, es dificultava el control del govern, obrint els candidats de Canalejas forats significatius, casos dels districtes de Gandia, Pego, Nules o Vinaròs.

A la ciutat de Castelló, es consolidarà un grup de suport, representat de manera principal per Castelló Tárrega i el diari *Heraldo de Castellón* que, més enllà de la conjuntura del moment, tindrà una continuïtat dins la política local, molt activa fins la caiguda de la Dictadura de Primo de Rivera. També van intentar consolidar-se d'altres nuclis provincials, com el de La Vall d'Uixó, d'on era originari, on pel 1905 van fundar un periòdic propi, *El Demócrata*⁵.

Comença la seua carrera política dins el Partit republicà zorrillista de La Vall d'Uixó. El 1883 es passa al Partit Liberal. Contacta amb el canonge liberal progressista Joaquín Morós, del qual serà secretari. El 1890 funda i dirigeix el setmanari

El Anticossiero, amb abast a La Vall i el districte de Nules, la seua primera publicació en solitari⁶. El nom indica el seu enfocament. Del cresol formador del Cossi resultaven

*Una pléyade (...) de hombres sin fe ni prestigio de autoridad moral que a fuerza de sus descreencias y de bastardear la dignidad del mando (...) manifiestas nulidades, demasiadas demasías, un triste ejemplo del poder monárquico a la nación española y un ejemplo de escarnios y miserablerías. Unos tipos recelosos, ignorantes y de refinada malicia y mala fe (...)*⁷.

Una bona mostra de capacitat d'adjectivació, i d'emplenar pàgines sense contingut. Quan li passi la joventut, afinarà molt millor la capacitat d'anàlisi. Ja aleshores l'inspirava Canalejas⁸. L'estiu d'eixe any, es troba a Madrid amb Sagasta i Canalejas⁹. En aquests primers moments, re-

5 *Heraldo de Castellón*, 5-IX-1905, per la referència. Afirmava que *El Demócrata* tenia 200 subscriptors. Molts ens pareixen.

6 Des del primer número, s'afirma que l'objectiu és combatre el caciquisme del Cossi. En editorial, no signada, però d'alguns dels germans Castelló y Tárrega, *El Anticossiero*, 23-III-1890.

7 I així continua una bona estona l'editorial. *El Anticossiero*, 30-III-1890.

8 El primer número de l'*Anticossiero* li va dedicat, a ell per l'ajuda i a Sagasta com a cap del Partit Liberal. En tipografia destacada a la tercera pàgina. *El Anticossiero*, 23-III-1890. Per mà de Canalejas, el Ministeri de Foment concedia una Biblioteca Popular al *Casino del Centro* de La Vall.

9 Per tal de donar-li les gràcies per la Biblioteca, li regalaven un àlbum que entregaria José Castelló. *El Anticossiero*, 22-VI-1890.

sulta difícil saber de qui eren els articles de redacció i els pseudònims, si de José o del seu germà Ramiro Manuel¹⁰.

Castelló Tárrega salta a la capital provincial cap el 1890; ja havia fet mèrits amb *El Anticossiero*, a més de participacions periodístiques prèvies. En un moment que, canviat el torn a Madrid, el Duc de Tetuan havia passat als conservadors, i els fabristes amb ell, calia reconstruir el Partit Liberal. Així, els germans Castelló Tárrega funden *El Liberal* el 1890. Quan canvia el torn, a les eleccions de 1893, s'intenta d'arrabassar l'hegemonia al grup caciquil de Victorino Fabra dins una coalició d'ampli espectre amb carlistes i repu-

blicans inclosos. La tasca d'organització era prèvia, i havia arribat més enllà de les paraules, en un mai explicat incident on Castelló y Tárrega hauria eixit baldat d'una entrevista amb el Governador Civil, Federico Terrer¹¹. Sagasta envia a Sánchez Pastor, pensant en eliminar la influència del segon Duc de Tetuan a la província. El 1893, guanyaven la Diputació, però no la consolidarien en trencar-se la coalició amb els catòlics i la unitat interna dels liberals¹².

Dins eixe procés de descomposició interna liberal, a les primeries del 1895, és quan Castelló Tárrega abandona "*los compromisos de partido*" i reconverteix *El Liberal* en *l'Heraldo de Castellón*¹³. El 1901

10 Era el corresponsal a Castelló de *l'Heraldo de Madrid*. A Madrid hi acabarà residint i és on morirà el 1914. Biografia a AA.VV.; *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*. UNED-Alfons el Magnànim, Alzira-València, 2003.

11 Ningú diu què va passar; no podien criticar directament un representant de l'Estat. Allò segur és que el Governador cridà a despatx Castelló y Tárrega, per un article, i aquest eixí sagnant pel llavi. *El Clamor*, 10-V-1891 i *La Verdad*, 17-V-1891. No es conserven exemplars de *El Liberal* per a aquest període, però tampoc deixaven res clar, ens diu *La Verdad*. Aquest darrer era un setmanari catòlic: "*nada nos viene*", deien de l'assumepte.

12 La insistència de Sagasta en supeditar el partit a la disciplina cossiera va afavorir el distanciament de les faccions de Cayo Gironés i Francisco Rambla, els quals s'adhereixen al grup liberal democràtic de Castelló y Tárrega, i els possibilistes. Per l'evolució política castellanenca fins la fi del segle XIX i els transvestisme polític del Cossi, Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*. Diputació de Castelló, Castelló, 1991. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló, 1876-1901*. Alfons el Magnànim, València, 1988.

13 El primer número, i l'explicació, *Heraldo de Castellón*, 2-I-1895. Canalejas, amb ajuda familiar, havia adquirit *l'Heraldo de Madrid* el 1893. El 1906 el vendran al trust periodístic liberal de Miguel Moya. Rosa CAL, "*Canalejas y la prensa*", a VV.AA., *Congreso José Canalejas e a sua época*. Xunta de Galicia, Santiago, 2005, p. 246. El diari de Castelló venia a ser una franquícia.

s'adheria formalment al liberalisme democràtic¹⁴.

El 1902 dirigí la comissió que mitjançant la connexió amb Canalejas, ministre d'Agricultura i Obres Públiques, aconseguí la subvenció anual de cent mil pessetes per a la Junta d'Obres del Port de Caste-

lló¹⁵. Eixe mateix any és elegit regidor de l'Ajuntament de Castelló¹⁶. Els seus esforços per tal d'articular el canalejisme agrupa liberals que es deslligaven de Cayo Gironés, constituint-se el 30 de novembre de 1902 el Comitè Liberal Democràtic de Castelló, presidit per Miguel Peris Guinot¹⁷.

14 Davant les eleccions d'eixe any, Canalejas treballaria intensament per aconseguir l'elecció de clients seus, preparant la dissidència de 1902. Eixe estiu, fa una gira propagandística pel País Valencià i Barcelona, amb manifestacions d'entusiasme anticlerical i republicà que desbordava allò que estava disposat a defensar. La visita de Canalejas a La Plana, amb els habituals mitins i convidades, -venia de Borriana-, *Heraldo de Castellón*, 19 i 20-VI-1902. Per aprofundir en la campanya, Salvador FORNER, *Canalejas*, pp.104-110. La visita a Castelló també la comenten Antón del OLMET i Arturo GARCÍA CARRAFA, *Canalejas*, Imp. Alrededor del Mundo, Madrid, 1913, pp. 168-169.

15 La construcció del Port de Castelló fou un dels eixos i principal font de rivalitats de la política local. El 1900 s'havien tornat a començar les obres, i havien tornat els problemes de diners. El 1902 es funda la Junta d'Obres, sota el patronat de la Cambra, amb membres d'aquesta, de l'Ajuntament, de la Diputació, la Cambra Agrícola i d'altres, fins 16 membres. Quan Canalejas visite la capital de la província en una de les seues gires propagandístiques, serà complimentat amb entusiasme per demòcrates i republicans. *Heraldo de Madrid*, 19 i 20-VI-1902. Però pels finals de 1905 hi ha un fort enfrontament entre la Cambra de Comerç i l'Ajuntament per l'elecció de cinc membres d'eixa Junta d'Obres. La votació, que guanyen els seguidors del president de la Cambra, i regidor expulsat del partit republicà, Carlos González Espresati, provoca reclamacions al Ministeri de Foment i 40 dimissions a la Cambra, donant inici a l'etapa d'influència d'Espresati, qui comptà amb el suport de Salvador Guinot, i es guanya l'enemiga del nostre protagonista, a més dels republicans. Els inicis de la construcció del Port, a José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905. Ampliat a Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros*, pp. 201-263. Continua, cronològicament, en Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002.

16 Fins novembre de 1909, quan serà nomenat Delegat del Govern a la Junta d'Obres del Port de Castelló. *Boletín Oficial de la Provincia*, 22-XII-1909.

17 L'escissió s'anuncia a *Heraldo de Madrid*, 6-XI-1902. I passen a informar les franquícies. Se li dóna molt de peu tot el novembre al discurs de Canalejas afrontant Sagasta, per tal de preparar l'escissió. Preparant l'assemblea on es fundaria el partit liberal demòcrata. *Heraldo de Castellón*, 1-XII-1902. El mitin del 5 de desembre amb els diputats Juan Pérez Sanmillán i Muñoz Oñativia, *Heraldo de Castellón*, 6-XII-1902.

Mort Sagasta el gener, i trobant-se molt a prop les legislatives de 1903, es van adherir al *canalejisme* pràcticament tots els prohoms liberals de la província, encapçalats pel diputat per Vinaròs, Juan Pérez Sanmillán, marquès de Benicarló. Aquesta unió ja no existia a les eleccions de 1907.

Les bases de la militància liberal democràtica a La Plana van procedir també del republicanisme i de l'Agrupació Socialista de Castelló. Tant republicans com socialistes i *canalejistes* tingueren, especialment entre 1900 i 1905, una activitat creixent al voltant del societarisme obrer no catòlic. Per tant, una part de la seua militància podia ser comuna. El mateix Castelló Tárrega, pel voltant d'eixes dates, va participar en alguna ocasió en els actes del Primer de Maig, acudia a vetllades de la societat de fusters i aconseguí

una biblioteca pel Centre Obrer del carrer Sant Vicent. Al mateix temps, contribuïa a la fundació de l'Institut Popular de Castelló i provava de trobar els suports necessaris per a fundar un Asil de Nocturnitat pels captaires¹⁸.

L'interès per les activitats sindicals locals es mantindria constant al llarg de tota la seua carrera periodística, com a manera d'aproximar, políticament, el seu liberalisme d'esquerres a les classes populars¹⁹.

Recapitem: José Castelló Tárrega forma part des dels inicis del segle XX d'una nova facció liberal, *canalejista*, oposada a la majoritària de Cayo Gironés, vinculada a Moret; també hi era present una facció *ramblista*. Col·laborarà amb els republicans des de 1901 i, més activament, de cara a les eleccions generals del 1905. La intenció dels republicans

18 El socialisme va crear la base organitzativa del moviment sindical valencià entre els anys 1882 i 1905, creant 127 societats obreres; 50 entre 1902 i 1905. A Castelló, eixos anys, seria el PSOE qui iniciaria l'empenta societària, amb la creació del primer centre obrer de la ciutat i el revifament de la festa del Primer de Maig. Pel que pareix, no les van poder conservar. L'Agrupació Socialista de Castelló tenia 89 afiliats el 1904, que s'havien quedat en 20 el 1907. Els socialistes havien creat el primer Centre Obrer, situat a un carrer de Sant Blai rebatejat significativament com a Primer de Maig, diferenciat, i amb un nombre menor de societats, del Centre Obrer de la Ronda del Millars, baix control republicà. Tot i això, el 1913 només funcionava un, el de la Ronda. José Antonio PIQUERAS; *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano. 1870-1976*. Algar, Alzira, 2005, pp.104-105. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 173-239.

19 Des dels seus mateixos inicis. Ja es preocupava pels espadenyers de La Vall d'Uixó, o la necessitat d'atendre les reclamacions obreres, si a les seues actuacions s'ajustaven a la legalitat. *El Anticossiero*, 30-II i 11-V-1890.

era neutralitzar l'oposició de Gironés a l'Ajuntament i recuperar el diputat pel districte de Castelló perdut a les eleccions de 1907 –precisament a mans d'una coalició de la qual formaren part els *moretistes*, i que efectivament recuperaren en les eleccions de 1910. Per la seua banda, els liberals es garantien l'obtenció de minories en els comicis municipals. Aquesta aliança no tenia res de nova. Els republicans sempre havien tingut millors relacions amb les fraccions dissidents del liberalisme que no amb les fraccions fidels a Sagasta i Moret. El resultat final, però, va ser convertir el liberalisme local en un satèl·lit dels republicans. El liberalisme no tornaria a presentar batalla als *gassetistes* al districte de Castelló; de fet, amb Canalejas ja com a cap de govern, a les eleccions a Corts de 1910 el republicà Emilio Santacruz seria escollit diputat per l'article 29²⁰.

LA IDEOLOGIA DEL LIBERALISME DEMOCRÀTIC

El *canalejisme* adquirí trets populistes per tal d'aconseguir suport de sectors populars i disputar als republicans l'espai polític del radicalisme democràtic. Així doncs, abandonava la defensa del *laissez faire* per idees defensores de la intervenció de l'Estat, considerat res-

ponsable de fer possible la igualtat. I d'ampliar drets, al treball i a un nivell de vida digne mitjançant l'impuls d'assegurances socials obligatòries, i del reconeixement del dret de vaga. Consideraven necessària l'existència d'un poderós i disciplinat sindicalisme, amb característiques semblants als països anglosaxons, doncs així el dret de vaga no quedaria afectat per la violència. D'aquesta manera, a primers de segle alguns intel·lectuals liberals consideraven el Partit Socialista una eina més apta per aconseguir realitzar una autèntica política liberal, sempre i quan s'aconseguirà imprimir en ell una orientació marcadament reformista.

Però era impossible reformar el sistema sense canviar els seus fonaments; d'ací que els dos possibles reformadors del torn, igual Maura que Canalejas evolucionaren a postures autoritàries. En ser ministre d'Agricultura de Sagasta el 1902 li va ser fàcil a Canalejas el crear les seues pròpies xarxes clientelars. Sempre serà diputat per Alcoi. La seua mobilització el 1902 es desborda pel suport de les masses republicanes; haurà de suspendre-les per no topar amb el govern; i perquè aquests masses anaven més lluny d'allò que ell considerava necessari, o prudent. Les manifestacions d'entusiasme que el van rebre vore-

20 Les eleccions de 1907 les hem analitzat a José Luis GIMÉNEZ, *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Tesi doctoral (inèdita), Universitat Jaume I, Castelló. 2015.

javen els disturbis, especialment al País Valencià i a Catalunya, on era rebut amb declaracions republicanes i incendiàriament anticlericals. Si bé Canalejas era accidentalista respecte a la forma de govern, i per tant fronterer al republicanisme, al temps era absolutament lleial a la monarquia tot i procedir del camp republicà els anys 1880. Trobem pareguda evolució des del republicanisme a considerar possible una evolució demòcrata de la monarquia en el nostre Castelló y Tárrega²¹.

En paraules del mateix Canalejas, eren els propis demòcrates els qui havien perdut, pels seus errors, les masses obreres:

Algo les debía enseñar a los individualistas impenitentes el hecho probado del desvío de las masas obreras ante partidos políticos petrificados en sus viejas fórmulas. Compárense las huestes que acompañaban y sostenían a demócratas y republicanos en los años del 68 al 73 con las muchedumbres que reclutan hoy socialistas y anarquistas. Las masas se han ido, no por veleidad o manía iconoclasta, sino porque en realidad faltaba contenido social a los partidos más avanzados

I sobre la no intervenció de l'Estat:

Todo conspira a refutar el principio de la no intervención del Estado, rectificando las máximas extraviadas e infecundas de un sistema llamado liberal, atraído por las formas y olvidadizo de la sustancia de la libertad, que buscando el derecho cae en el privilegio, y bajo cuyo imperio no hay redención para los débiles, forzosamente sometidos al yugo de los poderosos que dictan las leyes y ejercen todas las funciones publicas²².

Castelló Tárrega ja intentava de molt prompte introduir aquests enfocaments socials al món de La Plana. Així, en un article de doctrina²³, proposava unes consideracions al voltant de la qüestió social.

Els carlistes, incardinats en el "principio de autoridad", portaven indefectiblement a la guerra civil i conseqüentment a la pobresa; els republicans es sublevarien sense tenir en compte com "el pueblo no está suficientemente preparado para ejercer la soberanía", de manera que els capitals abandonen el país. Els liberals espanyols no

21 Més sobre la ideologia liberal democràtica, a Salvador FORNER; *Canalejas*, pp. 11-73.

22 Declaracions del 1902, citades per FORNER, *Canalejas*, pp.56 i 57.

23 "Economías", a *El Anticossiero*, 18-V-1890.

sabrien a quin costat quedar-se; els economistes resoldrien el problema, uns amb el lliurecanvi, d'altres amb el proteccionisme, quan es tracten d'eines intercanviables en funció de les necessitats.

Respecte als grups obrers, els socialistes, en defensar la *"más equitativa distribución de la riqueza"*, no produiria altra cosa que un nou despotisme, *"despojaría a unos sin enriquecer a otros"*. El comunisme, a més de la propietat, també dissoldria la família, i els anarquistes l'autoritat. *"Y últimamente los obreros, que con sus huelgas no han hecho si no empeorar la situación"*. A què es podia referir amb comunisme, no ho sabríem dir.

L'objectiu era traspassar aquestes ideologies a l'exemple de La Vall, per insistir com, si cada grup pensa només en els seus interessos, serà impossible de reclamar res *"del poder central, provincial o municipal"*, essent necessària la cerca de consens entre els diferents sectors polítics i socials.

Què ens diu del jove mestre de

poble aquest article? A banda de marcar distàncies pel seu saber, la seva principal preocupació és l'ordre social. Podrà ser un demòcrata, i com a tal, començar militant en el republicanisme local i evolucionar, en nom del realisme polític, al liberalisme. Però desconfia de la preparació d'eixe poble, mostrant-se disposat, en la pràctica, a parlar en el seu nom. No resulten de fiar. Fins i tot a La Vall, *"también hemos tenido huelguistas en la reciente manifestación"*. A l'hora d'actuar, es tracta d'aconseguir algun tipus de consens burgès, que prefereix anomenar interès general. Continuarem sobre el tema.

L'INTENT DEL CANALEJISME CASTELLONENC PER TAL D'APROXIMAR-SE ALS SECTORS POPULARS

José Castelló Tárrega, sempre va tenir bones relacions amb el cap dels republicans castellonencs, Fernando Gasset²⁴. Al temps, intentava aconseguir un espai polític a la capital, i per això va portar a terme campanyes que li donaren prestigi

24 Fernando Gasset Lacasaña (1861-1940) encapçalava una nova formada de caps republicans. La seva carrera política s'inicià de la mà de González Chermà, com a redactor del diari republicà *El Clamor*. Sobre els seus interessos burgesos, va impulsar la instal·lació a Castelló d'una sucursal del Banc d'Espanya, del qual fou conseller delegat local el 1886. També impulsà el Banc de Castelló. El 1883 l'havien nomenat secretari de la Lliga de Contribuents. Arribaria a degà del col·legi d'advocats de Castelló. No confondre'l amb el seu germà Rafael, cap conservador que arribà a alcalde de Castelló el 1903, 1914-15 i 1917. AA.VV., *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2005)*, Alfons el Magnànim, València, 2006, pp. 240-241. Més sobre Gasset a Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, especialment el cap. 1.

tant entre els sectors burgesos de la capital com entre els obrers. Això implicava mesures tímidament laïques que podien atraure les masses anticlericals²⁵.

Essent ministre de Foment el mateix Canalejas, el 1902, aconseguirà ajudes per a les obres del port de Castelló i per a la creació d'una borsa de treball²⁶, forma d'intervencionisme estatal coherent amb els nous principis del liberalisme democràtic. Però els republicans li van deixar clar els seus límits, en rebutjar ni menys ni menys que 130 propostes seues a l'ajuntament. Aleshores, Castelló Tárrega va comprendre que la solució passava per un pacte explícit amb els republicans que el convertirà en aliat i en una força satèl·lit; d'aquesta manera, va poder consolidar les seues posicions i influència al temps que marginava els altres corrents liberals, amb l'esperança, hem de suposar, d'ampliar amb el temps la seua base social. De tal manera que quan el Cossi arribé al màxim de la seua influència el 1907, en afegir al control de la Diputació i dels districtes rurals,

el diputat del districte de Castelló i l'alcalde de Reial Ordre²⁷ de l'Ajuntament de Castelló, els liberals de la capital faran pinya amb els republicans en la campanya contrària a l'alcaldia d'Espresati. En un primer moment, aldarulls, manifestacions i bloquejos de l'Ajuntament, i una campanya d'acosament personal. La base social que hi participà havia de ser majoritàriament republicana. Els liberals actuarien en la seua posició d'homes de la monarquia, més presentables davant les autoritats de l'Estat. No acudirán a les primeres sessions de l'Ajuntament, en protesta pel nomenament. La qual cosa era un repte directe a les autoritats, que es castigava amb multa. Hauran d'acudir, i començaran, amb els republicans, una campanya de crítica a la totalitat de les actuacions d'Espresati. Castelló Tárrega demostrà una gran capacitat dialèctica per fer perdre els nervis a l'alcalde²⁸.

Quan a les eleccions provincials de 1915, ja mort en atemptat Canalejas, els republicans recuperen el pacte tradicional amb els conservadors, pel qual aquests no es presen-

25 Ja des d'un primer moment. Així, reclamava un cementeri civil a La Vall d'Uixó. *El Anticossiero*, 18-V-1890.

26 *Heraldo de Castellón*, 2-VI-1902.

27 Els alcaldes no eren votats democràticament; els elegia el Govern o el Gobernador d'entre els regidors elegits.

28 *Llibre d'Actes Municipals*, 18 i 25-IX-1907; 29-V, 5-V, 6 i 13-IX-1908. Sense ser exhaustius. Des des de la suposada incapacitat d'Espresati per recaptar els consums, a la Llei Antiterrorista de Maura o l'execució a Ferrer i Guàrdia, fins a la més mínima qüestió de protocol.

ten pel districte de Castelló a canvi de la província, Castelló Tárrega, des de les pàgines de l'*Heraldo*, afirmarà indignat que:

Las ideas han cedido el paso a los sentimientos personales y cuando los partidos se colocan en esa pendiente ya pueden todos hablarse de tú, borra-da como queda la leyenda de aquel pueblo del garrote y pu-ñal y deshecho el encanto del fervor católico que así negaba el pan y el agua a los tildados de republicanos como predica-ba el uso del revolver contra el fanatismo de las masas republi-canas. Todo, todo ha terminado con las últimas elecciones de di-putados provinciales. De aque-llos partidos que hacían de las ideas un verdadero sagrado, obligando gustosos, heroicos al sacrificio de su propia existen-cia, no queda ya si no el fondoapestoso de la concupiscencias, descubierto por esa táctica habi-lísima, talentada de don Fernan-do Gasset, bien que dejando el

*propio partido republicano en el camino bastante carga de su preciado bagaje*²⁹.

Ja que el pacte incloïa votar pel candidat carlista. Tant el grup de l'*Heraldo* com els socialistes ho consideraven inadmissible. Però també hi eren contraris els tradicionalistes de Francisco Giner, oposats als carlistes de Bellido, que eren els que havien pactat³⁰. Clar que part de la indignació moral partia del fet que, un parell d'anys abans, Castelló Tárrega no havia sigut encasellat a Morella.

Si Castelló Tárrega dirigia l'expressió pública local dels demòcrates com a director de l'*Heraldo de Castellón*, el cap polític del *canalejisme* era el borrianenc Vicente Cantos; la seua relació amb els republicans era molt bona; fins el punt que, proclamada la Segona República, es convertirà en l'hereu polític de Gasset al front del Partit Republicà Radical. Vicente Cantos mai no va ser, formalment, cap del liberalisme democràtic de la província.

29 *Heraldo de Castellón*, 22-III-1915.

30 Els tradicionalistes de Francisco Giner eren aliats polítics dels liberals a la província, excepte el 1907 i anys directament posteriors. L'escissió entre els dos grups carlocatòlics, es produí als voltants del 1902, per causes no molt clares. En les seues declaracions ideològiques, eren difícil de distingir. Acceptaven els referents madrilenys. A nivell local, la diferència era personal, en defensa de les diferents xarxes d'influència. Uns consideraven que, com que conservadors i liberals són *liberals* en el sentit ampli de la paraula, no importava donar suport al Partit Liberal, quan el Cossi era el grup més potent, i per tant enemic principal. El seguidors de Bellido, pensaven en un pacte de dretes.

cia, ja que la seua activitat política sempre es va centrar a Madrid. El cap provincial i representant seu seria Cristóbal Aicart. El seu contrari, dins el liberalisme castellanenc, Navarro Reverter. Mort Canalejas, tots es declaraven *romanonistes*. Després, l'assumpte es complica encara més: seran de García Prieto. Però les xarxes clientelars castellanques no canviaven.

Només apuntem aquest complex joc d'aliances purament tacticistes per indicar allò complicat que podia resultar el crear una aliança de base purament ideològica que no tingués en compte la complexitat de les xarxes clientelars. Això dificultava l'articulació, per part del *canalejisme*, d'una política conseqüentment democràtica. El liberalisme radical intentava aproximar-se a l'*extrema izquierda* del moment, els socialistes, principalment pel desig de les classes dominants per domesticar les forces socials potencialment revolucionàries. També als republicans.

En tot cas, això implicava la mobilització d'una part de les masses populars, que podien anar més enllà dels objectius dels grups burgesos. I ens explica perquè no abandonaren mai l'ús de xarxes clientelars pròpies, renunciant a les mobilitzacions tot i el seu discurs democràtic.

LA CRISI FINAL DEL SISTEMA POLÍTIC DE LA RESTAURACIÓ. EL LIBERALISME DEMOCRÀTIC A CASTELLÓ DURANT EL DIRECTORI

El 1917 Castelló y Tárrega havia guanyat l'acta de diputat provincial pel districte de Vinaròs-Sant Mateu. També ocuparà la Presidència de la Comissió Provincial des de l'agost de 1919 a desembre de 1921. El desembre de 1922 seria nomenat Governador Civil de Toledo, perdent el càrrec amb el pronunciament del General Primo de Rivera. Tornaria a la seua feina periodística.

El 22 d'octubre de 1925 es publica una nota del Directori per la qual es declarava autònoma la Unió Patriòtica. Això significava que no havia d'estar sotmesa a l'autoritat dels governadors civils, la qual cosa generà un debat immediat. Castelló Tárrega, director de l'*Heraldo*, declarava al seu diari que

(...) en muchos pueblos aun se cuentan y se recuentan en los Ayuntamientos los liberales, los conservadores, los jaimistas, los republicanos, etc, como tales republicanos, jaimistas, conservadores, liberales, etc., de la UP; y cuando semejante desenfado ofrece todavía nuestro pueblo, cerrado a la presente realidad e inextinto el odio africano entre los secuaces de la vieja política, ¿qué esperanza cabe abrigar de esa mayoría de edad decretada o declarada, mejor dicho, por la

Presidencia del Directorio Militar en el telegrama circular que comentamos?

Resulta així que un liberal com ell parla com si estigués per damunt de les divisions polítiques procedents del sistema de la Restauració. Resulta arriscat afirmar, sense accés conegut a la seua correspondència personal, o a la seua evolució política anterior, quina part hi havia de sinceritat, de càlcul polític, d'intent d'aproximar-se als sectors republicans o conservadors, o d'adaptació a la Dictadura i de por a la censura, que l'obligaria a donar per fet que la Unió Patriòtica tenia realment la intenció d'eradicar el caciquisme. També és cert que si el caciquisme era eradicat, el seu projecte democràtic liberal tindria més possibilitats d'èxit.

Y siempre juntos no haremos responsables de lo que acontece a los que sin el menor escrúpulo aprovecharon el movimiento del 13 de septiembre para enchufar el mando o como un asalto al poder desde el ostracismo en que vivían, por su incapacidad o su impotencia, como a aquellos que

*por su incomprensión del mandato o por urgir demasiado el caso, sustituyeron de una manera mecánica o poco menos a los hombres del viejo régimen por otros del mismo régimen viejo, y así las frecuentes danzas en los Ayuntamientos y Diputaciones, y así también los tristes espectáculos que al presente ofrecen todavía algunas Diputaciones y no pocos Ayuntamientos*³¹.

Aquesta visió sobre la pervivència de sectors defensors del clientelisme dins la UP devia ser prou acceptada a l'època, fins i tot pels mateixos afectats. Resulta difícil afirmar quin punt d'hipocresia o de convenciment hi havia realment, per part de la gent que admetia haver participat en les seues xarxes. Si el *Diario de Castellón* publicava un anònim negant aquesta acusació, el mateix secretari de la UP, Armengot, a *La Provincia Nueva*, reconeixia que, si més no la UP de Castelló, no estava preparada pel poder. Venia a repetir l'argument que si bé venien de la vella política i havien canviat, no havien pogut evitar les infiltracions³².

31 La nota del Directori, i els comentaris de Castelló y Tárrega, *Heraldo de Castellón*, 23-X-1924.

32 *Heraldo de Castellón*, 27-X-1924. El clau el reblava V.R. De Murviedro, en afirmar com "las manifestaciones de vida que desde el histórico 13 de septiembre hasta la fecha nos diera la UP son harto precarias, y más tienen de pueriles balbuceos que de robusto acierto". *Heraldo de Castellón*, 28-X-1925.

Castelló Tárrega tornaria diverses vegades sobre el tema. La intenció d'eliminar el clientelisme ens sembla sincera; altra cosa, que realment creguéssim que aquesta era la intenció del Directori. Però no podia perdre l'oportunitat de trencar les seues xarxes, sempre pensant que la Dictadura es presentava, i era considerada, un règim temporal

Se ha ido a la UP para MANDAR, y para mandar, por lo general, a la antigua usanza: no se ha ido a GOBERNAR, según las normas del Directorio Militar que tales esperanzas de regeneración del país alentaron.

Pero es que además —en lo que a esta provincia se refiere— se opone al designio del general Primo de Rivera, declarando la mayoría de edad a la UP, la falta de un caudillo, y aunque esto ya venía siendo un problema en los últimos tiempos del viejo régimen, porque aquí suelen ir muchos a la política llevando dentro al abuelo Pantorrilles, —nunca tan grande como ahora— es más problema hoy que ayer, precisamente por ese carácter de aluvión que tienen las filas de la UP.

En una palabra: que o se vuelve, por quien sea, sobre el vicio básico de la UP, sustituyendo radical, implacablemente a los hombres del mando al uso por elementos de gobierno, o habremos de considerar a los actuales situacionistas como una clientela más y para esto (...) no valía la pena el 13 de septiembre que a tales esperanzas entregó a España, bien lejos ese día el pensamiento de todos de que pudieran seguir mandando a la hora de ahora en Ayuntamientos y Diputaciones los mismos que antes lo hicieran con Maura y Romanones; Dato y García Prieto; Sánchez Guerra y Sánchez Toca; Melquíades, Alba, Cierva, Villanueva y demás amo de aquellas otras pintorescas clientelas del viejo régimen³³.

Insisteix en que, com a mínim als pobles de la província de Castelló, el caciquisme està perfectament viu i infiltrat a la UP. Sempre intentant separar un general Primo de Rivera, la actuació política del qual mai no s'atreveix a criticar (no oblidem l'amenaça de la censura) dels delegats governatius, que pot ser no l'informen bé sobre la situació real a les províncies:

33 *Heraldo de Castellón*, 30-X-1925. Els subratllats són a l'original.

La pertenencia a UP –acaba de decir Primo de Rivera- es ofrenda de sacrificio y ejemplaridad ciudadana (...) sin el firme propósito de ejercer la ciudadanía sin tibiezas, privilegios, ilegalidades ni falta de equidad, es inútil alistarse en nuestras filas, porque se estará fuera de ellas espiritualmente. Los señores Delegados gubernativos dirán ahora si es eso mismo que escribe el general Primo de Rivera la UP de nuestros pueblos, o si no creen, como nosotros, en que, con las excepciones que podrían contarse con los dedos de las manos, puede ser otra clientela más del tipo vulgar de las del régimen viejo, al servicio de caciques y caciquillos de reciente y menos reciente acuñación para que no se la pueda declarar todavía mayor de edad³⁴.

Creiem interessant observar com els socialistes, al contrari d'un cap burgès com Castelló Tárrega, no es molesten en diferenciar un Primo de Rivera sincer del funcionament real del seu Directori. Una visió del caciquisme, de Besteiro:

(...) todos los días aparecen

en los periódicos listas nutridas de ex alcaldes, ex concejales y ex secretarios de Ayuntamiento procesados, y más de una detonación de arma de fuego ha puesto tráfico fin a una vida desdichada. La tragedia sin duda ha comenzado. Pero ¿ha comenzado de veras la obra de extinción del caciquismo? Nos permitimos dudarlo. Lo dudamos porque en el camino de la mera persecución contra los "Bruno" y los "Ojos de Perro", la obra de la extinción del caciquismo sería de una desesperada lentitud, si acaso pudiese acabarse algún día. ¡Tal es el número de escribanos, de esbirros, de sicarios, de corchetes y de verdugos que posee el caciquismo en todos los núcleos de población española!³⁵.

L'agressivitat verbal és evident. Clar que els socialistes no s'havien servit mai de les xarxes clientelars de la Restauració, les quals no anaven a donar-li'ls mai el seu suport. No seria el cas dels grups liberals democràtics, que ja hem analitzat com van fer-les servir.

Un bon exemple de cacicada el trobem a Peníscola, on trien secretari de l'Ajuntament un menor³⁶. El vocal d'Unió Patriòtica per Llcena,

34 *Heraldo de Castellón*, 5-XI-1925. Els subratllats són a l'original.

35 *El Socialista*. 31-XII-1923.

36 *Heraldo de Castellón*, 14-XI-1925.

Saturnino Lizondo, es defensa de l'acusació de ser clientela a les pàgines de *La Provincia Nueva*; però són els mateixos:

*(...) de los Fabra, de Ramón Salvador o de quien fuera el símbolo de la oposición a los liberales de Cantos en luchas electorales o en las batallas intrigantes que frecuentemente reñían nuestro pintoresco caciquismo político para mejor acomodar a los suyos respectivos en los Ayuntamientos o en la Diputación provincial. No dice eso el señor Lizondo, pero en una honrada explosión de sinceridad escribe (...) de muchas de las adhesiones a UP no respondemos*³⁷.

En aquests moments està acabant-se la que Gómez-Navarro considera fase de construcció del Directori Militar, entre 1923 i 1925. En aquest primer moment es considerava a si mateixa, públicament si més no, una dictadura de tall clàssic, que venia únicament a resoldre els problemes que la Restauració no havia pogut solucionar: ordre públic, Marroc, nacionalisme i caciquisme. Una vegada extirpats

aquests cànkers, es tornaria a la situació anterior. Destruïda l'administració anterior brotarien de manera espontània els nous polítics. D'ací l'actitud del govern cap a la Unió Patriòtica, donant-li els primers impulsos però sense crear una estructura organitzativa sòlida. Una nota de Presidència d'agost de 1924 venia a dir que la UP:

*(...) no es un partido político sino una asociación de personas de buena fe. La UP tiene como única misión heredar el Directorio y deben integrarla todos aquellos que acepten la Constitución de 1876*³⁸.

Però si bé el problema del Marroc s'encaminava a la seua fi arran del desembarcament d'Alhucemas, es reconeixia públicament que el caciquisme podia retornar. Per tant, calia la reorganització del país amb una reforma constitucional, perfilada com a projecte el desembre de 1925. El juliol de 1926 es reunia la primera Assemblée Nacional d'Unió Patriòtica. En esta segona fase de Directori Civil, UP i govern es confonen. Tots els ministres excepte dos són civils. Per donar

37 Castelló Tárrega, *Heraldo de Castellón*, 10-XI-1925. Lizondo fou diputat provincial en la situació anterior, que l'*Heraldo* anomena d'*antic règim*, en la línia de la terminologia de moda a l'època. *Heraldo*, 5-III-1926.

38 *Heraldo de Castellón*, 8-VII-1925.

eixida a la Dictadura la Unió Patriòtica necessitava transformar-se en un partit amb ideologia, programa i organització³⁹.

La línia editorial de *l'Heraldo de Castellón* considerarà que es podia aprofitar el règim del Directori per tal de destruir aquestes xarxes, i es tractava informativament amb tot el respecte al moviment socialista pensant en un futur democràtic passada l'experiència dictatorial. Això ens explicaria el per què de l'atenció que el periòdic de Castelló Tárrega prestava a les notícies sindicals, que tenien un apartat especial quasi diari; i l'atenció amb que es seguien les vicissituds del partit socialista, la persona de Pablo Iglesias i la Casa del Poble de Madrid; *El Socialista* era dels diaris més citat per *l'Heraldo* durant la Dictadura.

Es continuava amb la intenció de guanyar-se eixa base popular fronterera a republicans, socialistes i liberals democràtics. Ara, pensant en l'eixida de la Dictadura. Però aconseguir una posició clarament autònoma era difícil. Per una banda, una part de les masses populars, minoritàries a la capital de La Plana però no al conjunt de la província havien sigut mobilitzades pel sindicalisme catòlic; mobilització de caire conservador que, com analit-

zarem al segon capítol, continuarà amb èxit durant els anys de govern del Directori. I per altre costat, la prèvia subordinació política al *gas-setisme* del liberalisme d'esquerres feia molt probable que, de radicalitzar-se la situació social, el sectors de les classes populars que consideraven el republicanisme el seu representant, serien mobilitzats pel partit socialista, o fins i tot pel moviment anarcosindicalista, abans que no per líders burgesos com Castelló Tárrega.

De manera que el liberalisme democràtic és presentat com una mena de opció centrista entre UP i socialisme; això sí, en el PSOE s'observa, o es vol observar, una opció de govern:

*Sólo la UP y un partido, el socialista, actúan en los momentos presentes (...). Vemos en los hombres representativos del socialismo una tendencia marcadísima hacia una labor gubernamental (futura) y eso representa un peligro evidente para las ideas liberales en España (...)*⁴⁰.

Allò desitjable seria un sistema bipartidista liberal-socialista.

39 José Luis GOMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Madrid, Càtedra, 1991, pp. 209-214.

40 *Heraldo de Castellón*, 13-I-1926. El tema de l'article, signat per B.L., seria que si bé alguns socialistes espanyols podrien anar-se'n a un partit democràtic liberal, a Gran Bretanya aquest

Projecte futur de bipartidisme que representaria un sector de la opinió i que, en no quedar explicitada clarament, s'hauria d'investigar més. Creiem es demostra més clarament als textos escrits, amb l'aliè B.L., en la secció *Des de Madrid*.

Considera que el comunisme sol ser un espantall forma de diferenciar-se del conservadorisme tradicional, representat ara per la Unió Patriòtica.

Se ha abusado un poco más de la cuenta del temor al bolchevismo.

La mayoría de los gobiernos llamados de orden, cuando encuentran una dificultad en su camino, suelen sacar al Cristo del comunismo para asustar a las clases conservadoras y justificar la adopción de medidas represivas.

El oro de los Soviets parece, según lo que se dice y lo que se propala por miedo, inagotable, sin tenerse en cuenta la actitud mendicante de los

*amos del Kremlin en solicitud de empréstitos por parte de los países capitalistas (...)*⁴¹.

Però considera, d'una manera realista, que a Espanya el comunisme no té possibilitat d'èxit. L'autèntic perill, per a B.L., rau al fet que una política de classe contra classe on quedi el proletariat per una banda i les classes conservadores, *plutòcrates*, d'altra, no deixaria espai a allò que ell considera una política democràtica. És a dir, a la que representava el liberalisme democràtic, emparedat entre les masses socials conservadores mobilitzades pel sindicalisme catòlic i les obreres mobilitzades per republicans, socialistes i anarcosindicalistes.

(...) Es verdad que el miedo bolchevique tiene atemorizadas a las gentes; pero seguimos insistiendo que el comunismo y el socialismo, en el fondo, la ideología es la misma, sirve, con sus excesos, a las mil maravillas a cuantos quieren una reacción a todo trance.

---

partit ha acabat absorbit pel laborisme. A França. allò mateix podria passar amb Blum. Per tant, explicant-ho amb exemples de política internacional, per B.L., existia el perill que, en cas d'arribar la democràcia, la alternativa liberal que ell, i el grup de l'*Heraldo*, representaven, corria el perill de desaparèixer com a alternativa *centrista*, emparedada entre la dreta conservadora i una alternativa de la classe obrera.

41 *Heraldo de Castellón*, 7-IV-1927.

*Los extremos se tocan, y después de todo, tan antiliberales son los unos como los otros. Entre la dictadura roja y la dictadura blanca sólo existe la diferencia de estar la una en manos de lo que impropia-mente se llama proletariado y la otra en la de plutócratas y ultraconservadores (...)*⁴².

Visió molt diferent a la catòlica.
Un exemple, de molts possibles:

El fantasma rojo, que amenaza con destruir la tradición, las costumbres, la psicología de las gentes y las instituciones tan grandes como Cristianismo

Monarquía, Familia, Propiedad, tiende su mirada hacia el Oriente (...) manda embajadores a Francia e Inglaterra, siembra de espías América. Son los tentáculos de ese monstruo que pugna por aprisionar el mundo para implantar un régimen de salvajismo que sería la ruina de las naciones como ha

*sido la de Rusia (...). 60 ó 70 millones de hombres están dispuestos a invadir tierras sembrando a su paso la tristeza y la desolación, lo mismo que siglos antes sus antecesores de ojos almendrados*⁴³.

La conclusió lògica, que ni B.L. ni l'*Heraldo* arriben a explicitar clarament mai, és que el Directori, del qual creuen, o fan com que creuen, que no té intenció d'eternitzar-se, hauria d'obrir pas a una etapa democràtica una vegada trencat el caciquisme amb les seues actuacions. Això podria permetre l'aparició de l'opció política democràtica liberal. D'ací les crítiques a la infiltració d'allò que ells anomenen l'*antic règim* dins la UP, que anul·larien les, suposades, bones intencions de Primo de Rivera. Resulta difícil assegurar si aquesta diferenciació entre el general i els seus homes era una convicció autèntica, o obligada per la por a la censura. No oblidem que el 1923 havien cessat Castelló Tárrega del seu càrrec de governador civil de Toledo⁴⁴.

42 *Heraldo de Castellón*, 30-IV-1925. El tema és el desig d'involució de les dretes; s'està perdent l'herència de la Revolució Francesa i el govern, "*con la complicidad del socialismo militante*", talla el ressorgiment de l'opinió liberal.

43 D'un article intítulat, ni més ni menys, "*Del fantasma rojo y los hunos de Atila*", de Carlos de Urpadileta. *Diario de Castellón*, 13-II-1926.

44 Antonio LORENZO GÓRRIZ, *Movimiento popular y burguesía republicana en Castellón de la Plana*, 1931. Ajuntament de Castelló, Castelló, 1988, p. 160.

Aquestes infiltracions no deixarien espai a la seua opció, amb el risc que passés com al Principat, on

*La mayoría de los obreros catalanes piensan en la guerra social, en la socialización de los elementos del trabajo, en la sangría suelta, en carne de burgueses, en la dictadura del proletariado (...)*⁴⁵.

Situació suposadament explosiva molt diferent a la que es donaria a La Plana, on davant un paternalista comentari dedicat a les *modistillas*, un grup d'amics veia sovint una d'elles, que ha desaparegut. "(...) ¿Dónde ha ido? ¿Se habrá casado? (...)". Potser volia ser mestra, però com podia ser-ho treballant tantes hores? I per què no protesten mai?⁴⁶. Un parell de dies després l'*Heraldo* reproduïa la resposta de *Una modistilla*. Considera lamentable que siguin els de fora els que es donen compte dels baixos jornals i les llargues jornades, tot i haver ja a Castelló un Sindicat de Modistes:

(...) puramente de obreras para defender los propios intereses (...) No es mi propósito

*al escribir estas líneas molestar y poner en preocupación a las maestras, pues es nuestro ánimo no es perjudicarles en lo más mínimo; sólo en justicia pretendemos lo que justamente exige la ley (...)*⁴⁷.

Aquesta bucòlica situació a més del desig d'aproximar-se als sectors populars, indica el respecte amb que els liberals tracten l'obrerisme. Trobem l'exponent més elaborat en Gimeno Michavila, qui considerava el segle XX "*el siglo de las reivindicaciones sociales. Todas las luchas del mismo han de desarrollarse en torno al magno problema de la reorganización de la propiedad*". Després de considerar el *laissez faire* cosa del passat, dona per fet el triomf de l'intervencionisme estatal en les actituds dels governs del moment. "*La propiedad no puede servir de mera ostentación y capricho de su dueño, sino que tiene una alta función social que cumplir, que ha de prevalecer siempre sobre el egoísta interés individual*". Per presentar l'alternativa liberal democràtica com a equidistant entre "(...) los propietarios, con su ilimitado deseo

45 *Heraldo de Castellón*, 13-I-1926.

46 *Heraldo de Castellón*, 10-VI-1924. Es tracta d'un article amb un caire costumista d'amable sàtira social.

47 *Heraldo de Castellón*, 14-VI-1924.

de adquirir (...) los desheredados, luchando incesantemente por un mayor bienestar económico"⁴⁸.

Les bones relacions amb el republicanisme local es mantindran. Amb motiu de la constitució del nou ajuntament presidit per Salvador Guinot, per 26 vots a favor i un en blanc, quan aquest donava les gràcies per suport rebut, ampliant-lo a un suport al Directori i la monarquia: "(...) Yo estoy en el deber de significar al trono la adhesión inquebrantable del Ayuntamiento y del pueblo de Castellón (...)" *l'Heraldo* ressalta la resposta del públic "Unas voces: ¡No! ¡No! ¡De todo Castellón no!"⁴⁹.

Quan Gasset declara, en un discurs al Cercle de la Unió Mercantil, "*su modo de pensar en relación con el problema o los problemas del momento*" B.L. editorialitza l'opinió de *l'Heraldo*. Els liberals no han pogut mantenir el contacte amb el país. No queda clar fins a quin punt continuarà la Dictadura. Això es considera molt greu:

(...) Dijimos muchas veces que no hay mejor válvula de

*seguridad en un país que la libre exposición de doctrinas con la debida controversia. La experiencia demostró, con raras excepciones, entre nosotros, que mientras funcionaron las Cortes los Gobiernos se vieron libres de preocupaciones de orden público. Sólo en los largos interregnos parlamentarios surgió el temor a desórdenes y a movimientos revolucionarios de toda especie*⁵⁰.

EL LIBERALISME DEMOCRÀTIC A LA CAIGUDA DEL DIRECTORI

El 1930, Castelló y Tárrega prompte serà nomenat president de la Diputació per Reial Ordre⁵¹. És clar que el govern pretenia assegurar el suport dels liberals constitucionalistes a l'intent de reestructurar la monarquia. El veterà líder no renuncià als seus principis de Monarquia, Constitució i ordre. Considerarà prioritari el manteniment de l'ordre públic. Després d'uns incidents a l'ajuntament i a la seu d'Unió Patriòtica el 6 de febrer, seguits el matí següent d'una concentració a la Plaça Castelar, on un grup de persones victorejaren la República fins la intervenció de la Guàrdia Civil i la

48 *Heraldo de Castellón*, 16-III-1929.

49 *Heraldo de Castellón*, 8-I-1925.

50 *Heraldo de Castellón*, 29-I-1929. Els arguments exactes de Gasset no s'expliciten. Es continua afirmant la necessitat de tornar al règim parlamentari.

51 Per Reial Ordre, rebuda per telegrama pel Governador Civil el 18 de març, *Llibre d'Actes de la Diputació de Castelló*, 31-III-1930.

detenció dels seus dirigents, Castelló Tárrega afirmarà que

*(...) es necesario también que cesen las protestas callejeras porque en estos instantes debemos todos apoyo leal y activo al Gobierno que tales esfuerzos está realizando para salir de la dictadura abochornante de seis años, entrando francamente en la plenitud constitucional*⁵².

Aquests avalots no estaven limitats a la ciutat de Castelló. A Benicàssim es van trencar les làpides dels carrers dedicats a Primo, a Castelló Madrid (governador de la província nomenat pel Directori) i a l'aviador Franco; a l'Ajuntament, el retrat del rei i la imatge del Sagrat Cor de Jesús foren retirats. A Vila-real, l'alcalde traslladà el seu domicili a València per por a la radicalització popular. També a Castelló *"(...) los alborotadores de estos días han roto una de las lápidas que rotulan dicha calle [Primo de Rivera] y han embadurnado otras"*⁵³.

Al temps, Castelló Tárrega tornà a ser molt tolerant envers els republicans. Podem considerar que es reprenia la situació de satel·lització del moviment liberal democràtic a la província de Castelló. El Directori no li havia donat la possibilitat d'aconseguir una base social pròpia.

*De no haberse hablado tanto como se ha hablado del viejo régimen, de no haberse injuriado tanto como se ha injuriado a los hombres de los antiguos partidos, acaso la protesta del público no se hubiera manifestado ahora tan general (...) como se ha dicho y repetido hasta la saciedad que el Dictador venía para limpiar de impurezas la vieja política y ya se ha visto que no solamente se ha caído en los mismos vicios, sino que además los ha superado*⁵⁴.

És clar que es refereix a la falta de suport per a una opció liberal; si l'havien nomenat president de

52 *Heraldo de Castellón, La Provincia Nueva*, 6 i 7-II-1930. Després del cessament de l'últim governador primoriverista, J. Rufilanchas, el 5 de febrer, s'esperava a Castelló el de l'Ajuntament. Tot i que els regidors van presentar la seua dimissió, tant al Governador cessat, com a l'interí -el president de l'Audiència Luis Zapatero-, el govern va decidir de mantenir les corporacions municipals i provincials fins el seu recanvi en base a una sèrie de Reials Ordres que estava redactant. Això desencadenà els aldarulls. Al següent ple quasi no acudiren regidors, però sí molt de públic.

53 *La Provincia Nueva*, 8, 10 i 11 de febrer de 1930.

54 *Heraldo de Castellón*, 8-II-1930.

la Diputació va ser per concessió governamental; no per pressió popular. La protesta “del público” del qual parla és republicana; La UP s’hauria buscat els problemes que tenia en permetre la infiltració caciquil, que, com ja hem analitzat, criticava ja durant el Directori. La diferència és que ara sí critica directament a Primo de Rivera, durant els anys 20, fos per por a la censura o per pensar que, realment, el règim del Directori podia acabar amb les xarxes clientelars, o per por als desordres públics, sempre deixava al general fora de la crítica.

Había que nutrir las filas, fuera como fuera, para ponerse a tono con las bravatas, las arrogancias y las fanfarronerías del Dictador. No eran suficientes las inscripciones forzadas y forzadas de los funcionarios públicos, había que dar la sensación de aires de la calle, había que dar la impresión de masas populares y en esta úl-

timo y desesperado esfuerzo se obligaba a todos los que tuvieran contienda con la administración o se les hacía la vida imposible: contratistas, abastecedores, constructores, aspirantes a todas las profesiones, acreedores del estado, la provincia o el municipio, etc., todos a las filas de UP⁵⁵.

Tot i les seues crítiques als avallots, sí donarà cabuda a signatures republicanes al seu diari, al temps que realitza una tímida aproximació cap els gassetistes al llarg de 1930-1931. No entrarà en els intents de conjunció monàrquica, tot i les seues declaracions de fe dinàstica i constitucionalista, juntament amb el seu “fraternal amic” i company liberal, cacic del districte de Lluçena, Vicente Cantos, qui apadrina el 1930 el matrimoni del seu fill José Castelló-Tárrega y Arroyo⁵⁶.

Quan tornen a haver-hi eleccions, es reedita el pacte entre Cantos i Gasset, arran el qual el primer es presenta pel districte de Lluçena,

55 *Heraldo de Castellón*, 14-II-1930.

56 *Heraldo*, 21-IV i 20-XII de 1930. José Castelló-Tárrega y Arroyo, advocat i periodista (Castelló, 1904-Mèxic DF 1982). Juntament amb els seus germans va col·laborar en l’edició diària del periòdic del seu pare. Llicenciat en Dret per la Universitat de València, no hi ha moltes dades de les seues activitats polítiques. S’afilia molt jove al PSOE, va ser delegat al congrés d’aquest partit celebrat el juliol de 1931 i com a advocat defensà sovint els seus companys de partit. Va tenir una actitud molt destacada en mítings i campanyes electorals dels socialistes castellonencs durant la Segona República. Durant la guerra, va exercir el càrrec de fiscal de l’Exèrcit Popular. Es va exiliar al Nord d’Àfrica, a França i, finalment, a Mèxic, on va treballar com a redactor i director de la revista *Siempre*. Fou cap de redacció i director de *Senyera*, butlletí mensual de la Casa Regional Valenciana a Mèxic. AA.VV., *Diccionario biográfico de políticos valencianos*, pp- 140-141.

el segon pel de Castelló, i liberals i republicans no es fan la competència als seus respectius districtes. També reapareixen Navarro Reverter a Sogorb, Chicharro a Nules. Es clar que intenten restablir la situació anterior a 1923. A Castelló, únicament presentarà llista alternativa al *gassetisme* la *Acción Ciudadana Monárquica*: representa el confessionalisme agrarista dels petits propietaris del Raval de Sant Fèlix⁵⁷. El *canalejisme*, altra vegada, no havia pogut obrir forat. No li havien servit ni l'aproximació als sectors populars ni acceptar els favors governamentals.

El 14 d'abril renunciava al seu càrrec de President de la Diputació a favor de Vicente Gea. Afirmava, carregat de raó, que ja no podia ser-ho si l'havien nomenat per Reial Ordre⁵⁸.

CONCLUSIONS

Què ens diu de la societat de La Plana la figura de Castelló Tárrega? Els límits de la possibilitat de portar a terme una política democràtica dins els sistema monàrquic de la Restauració. Era un home d'ordre de l'època. Havia seguit el curs polític, dels estudis superiors al diari propi, cerca d'un cap i creació d'una xarxa fidel pròpia.

D'aquesta manera, salta de La

Vall d'Uixó, a la capital provincial, vinculat a la figura de José Canalejas. També demostra una de les virtuts polítiques del sistema de la Restauració: la capacitat d'integrar els possibles adversaris polítics del sistema.

Podria haver sigut un cap republicà. Però el districte electoral de Nules, al qual pertany la seua localitat natal, és una complicada mescla de xarxes clientelars liberals i conservadors, amb influents però minoritaris nuclis carlocatòlics i republicans. Un cap republicà local no tenia un gran futur, a les darreries del segle XIX, a la comarca de La Plana Baixa.

De tal manera que fa el salt al districte de Castelló, i a la premsa provincial, amb més projecció política que no *El Anticossiero* de La Vall a una estructura centralitzada com l'existent a l'Espanya de la Restauració, on la capital provincial repetia a petita escala la concentració de poder de la capital nacional. Però a Castelló troba les limitacions de la política democràtica de tall liberal. Eixe espai democràtic burgès, a La Plana, ja estava cobert per la burgesia republicana. Aquesta considerava defensats els seus interessos pel *gassetisme*, i no veia la necessitat de canviar. Ja tenia un diputat a Madrid i l'alcaldia de la capital; no quedava clar què

57 Antonio LORENZO; *Movilización popular y burguesía republicana*, pp. 221 i ss.

58 *Llibre d'Actes de la Diputació de Castelló*. 14-IV-1931.

podia millorar. Si el liberalisme democràtic, més clarament durant la Dictadura, semblava presentar-se com una tercera via entre el socialisme i la dreta conservadora -podem considerar que, menys clarament a La Plana, aquesta visió ja la tenia d'abans, tot i que el marxisme era considerat un possible adversari en el futur, no en el present-, eixa tercera via ja la cobria el gens revolucionari -social- republicanisme. Republicanisme que si no dirigia els moviments socials, no tractava per sistema d'aturar-los. Castelló Tárrega, ja des de la gira del seu cap del 1902, havia observat com l'agitació anticlerical popular podia superar els seus objectius, més moderats que els que semblaven tenir en el cap les seues possibles bases socials. Únicament durant les agitats contra l'alcaldia d'Espresati

els liberal demòcrates tingueren una actitud més dura que no els republicans, negant-se durant més temps a participar de les activitats de l'Ajuntament. No pareix que eixa actitud tinguera cap recorregut posterior; es tractaria més de la demostració d'una enemistat personal entre Castelló Tárrega i el seu company Gimeno Michavila, envers l'alcalde. Entendre les vagues, però cridant a l'entesa entre classes, tampoc no representava cap novetat.

De tal manera, que caiguda la Dictadura, el moviment polític liberal què havia somniat no va reeixir. No es va complir el somni d'un bipartidisme, ni que fora perfecte, a l'estil britànic que admiraven. Resulta fins i tot significatiu que el seu fill militara en el Partit Socialista.